

درآمدی بر وضعیت سنجی دانش رجال در سده اخیر حوزه علمیه قم

مهدی غلامعلی

(استادیار گروه حدیث دانشگاه قرآن و حدیث)

Mahdigh53@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۷

چکیده

در این پژوهش، وضعیت اقبال به دانش رجال در صدسال اخیر حوزه علمیه قم بررسی می‌شود. بدین منظور، رجال پژوهان، کتاب‌های رجالی، پژوهش‌های رجالی و نظریات رجالی در این سده، بررسی شدند. روشن شد که در ابتدای سده جاری، شماری از شاگردان شیخ مرتضی انصاری، آثار رجالی معدودی را در قم منتشر ساخته بودند؛ ولی نتوانستند حرکت منسجم یا تحوّل رجالی‌ای را رقم بزنند؛ اما «روش‌های رجالی آیه الله بروجردی» و همچنین «پیروزی انقلاب اسلامی» را می‌توان دو رخدادی دانست که سبب گسترش رجال‌پوهی در یک‌صد سال اخیر قم شده است. عنایت آیه الله بروجردی به دانش رجال - به‌ویژه مسئله طبقات - در قم به صورت یک جریان بروز پیدا کرد. اگرچه ایشان در اعتبارسنجی روایات، بیشتر قرائن دلالتی و پیرامونی را بر دانش رجال مقدم می‌ساخت، اما نظریات و ملاحظات رجالی متعددی را در نظر داشت. پیروزی انقلاب اسلامی نیز در گسترش مؤسسات آموزشی و پژوهشی، تألیف و تحقیق کتاب‌ها و مقالات رجالی، تأثیر بسزایی داشته است. گفتنی است که تألیف کتاب معجم رجال الحدیث، روش رجالی آیه الله خویی و حضور شاگردان ایشان در قم نیز رخداد سومی است که در اهتمام گروهی از طلاب و اساتید به شیوه سندمحور، مؤثر بوده است. در این پژوهش به اجمال و اختصار به مؤلفان آثار رجالی، پژوهش‌ها و

مراکز آموزشی و پژوهشی معاصر در قم اشاره شده است.
کلیدواژه‌ها: دانش رجال، تاریخ رجال معاصر، مراکز آموزشی و پژوهشی، حوزه علمیه قم، سده حوزہ.

«این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم، دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی رحمته الله تألیف شده است.»

درآمد

دانش رجال در کنار دانش‌های فقه الحدیث و مصطلحات، سه رکن اصلی علوم حدیث را سامان می‌دهند. این دانش نیز مانند سایر علوم، تعریف‌های گوناگونی را به خود دیده است. یکی از مهم‌ترین تعاریف دانش رجال، عبارت است از: «أَنَّ الْعِلْمَ بِأَحْوَالِ رُوَاةِ الْخَبَرِ الْوَاحِدِ ذَاتًا وَ وَصْفًا وَ مَدْحًا وَ قَدْحًا وَ مَا فِي حُكْمِهِمَا؛ رجال، دانشی است که به شناخت احوال راویان خبر واحد از حیث ذات (هویت) و وصف، مدح و قدح و عباراتی که در حکم آنهاست، می‌پردازد» (کنی، ۱۴۲۱: ۳۲).

بر اساس تعریف ملاً علی کنی، علم رجال، دو وظیفه اصلی دارد: تعیین هویت شخص راوی و تعیین میزان اعتبار اخبار راوی از طریق اوصاف رجالی او (توثیق و تضعیف). اگر بتوان برای این دانش، اهداف متعددی را در نظر گرفت، می‌توان سه هدف ابتدایی، متوسط و نهایی را در راوی‌شناسی، سندشناسی و دستیابی به سنت تصور کرد.

یک کارشناس علوم اسلامی ناگزیر است برای شناخت احادیث صحیح و معتبر از احادیث نادرست، به بررسی آنها بپردازد که امری ضروری است و بخشی از این شناخت و بررسی روایات، از شناخت راویان (رجال) احادیث به دست می‌آید. می‌توان گفت، پیشینه شیوه‌های اعتبارسنجی روایات و راوی‌شناسی همزاد با خود حدیث، از عمری طولانی برخوردار است. از این‌رو مباحث رجالی همواره مطمح نظر حدیث‌پژوهان و کارشناسان علوم اسلامی در تمام دوره‌ها بوده است.

پس از بازتأسیس حوزه علمیه در شهر مقدس قم، فقیهان در این مجتمع دینی برای اعتبارسنجی روایات، شیوه‌های مختلفی را آزموده‌اند. دو شیوه اعتبارسنجی قرائن‌محور و سندمحور در حوزه‌های علمیه، همواره دنبال‌کنندگان فراوانی داشته است.

مسئله‌ای که این نوشتار، عهده‌دار پاسخگویی به آن است، عبارت است از این‌که: در سده اخیر، دانش رجال در حوزه علمیه قم از چه وضعیتی برخوردار بوده است؟ چه کسانی با تألیفات خود در پیشبرد دانش رجال نقش آفرین بوده‌اند؟ چه آثاری و در چه قالب‌هایی در حوزه دانش رجال در سده اخیر در قم منتشر شده است؟ کدام مراکز علمی در سامان‌دهی دانش رجال، نقش بیشتری ایفا کرده‌اند؟

با توجه به فقدان پیشینه در این پژوهش، برای پاسخ به این پرسش، مجموعه کتاب‌های رجالی تألیف مؤلفان قم و شخصیت‌های رجالی و نویسندگان این شهر در محدوده زمانی سده اخیر، بررسی و مطالعه شد. گفتنی است از منابعی که در بخشی از پژوهش پیش رو، پیشینه ارزشمندی را به ارمغان آورد، کتاب مآخذشناسی رجال اثر آقای رسول طلائیان است.^۱ نویسنده، شماری از مؤلفان رجالی را از دیرباز تا عصر حاضر، همراه با یادکرد آثار ایشان گرد آورده است.

نوشتار حاضر ضمن اشاره کوتاه به وضعیت رجال‌پژوهان قم در آستانه بازتأسیس حوزه علمیه، رجال‌پژوهان این خطه را به دو بخش پیش از آیه الله بروجردی و پس از ایشان تقسیم کرده است.

با مطالعه آثار رجال‌پژوهان و عملکرد فقیهان حوزه علمیه قم در یک صد سال اخیر می‌توان سه رخداد تأثیرگذار در نضج و گسترش رجال‌پژوهی مشاهده کرد. نخست حضور آیه الله بروجردی در قم و سپس پیروزی انقلاب اسلامی است. رخداد اول، جریان رجالی ویژه‌ای را در حوزه‌های علمیه شیعی و به‌ویژه قم ایجاد کرد و رخداد دوم، به شکل‌گیری مؤسسات آموزشی و پژوهشی، گسترش تألیفات کتاب‌های رجالی، تحقیق و تصحیح آثار رجالیان پسین و فراگیری آموزش‌ها و پژوهش‌های رجالی انجامید.

رخداد سوم را می‌توان حضور شاگردان آیه الله خویی در قم دانست. ایشان با تألیف کتاب معجم رجال الحدیث و استواری بر اعتبار سنجی سندمحور روایات و تربیت شاگردان در یک دوره طولانی، به ترویج روش خویش پرداخت. با حضور شاگردان برجسته ایشان در قم، روش رجالی آیه الله خویی نیز به عنوان روشی جدید در مقابل روش آیه الله بروجردی رخ نمود.

۱. از منابعی که در پژوهش پیش رو استفاده شایانی شده است، کتاب مآخذشناسی رجال اثر جناب آقای رسول طلائیان است. از نویسنده محترم و پژوهشکده علوم و معارف حدیث پژوهشگاه قرآن و حدیث به خاطر در اختیار قرار دادن کربمانه نسخه نهایی پیش از چاپ، صمیمانه سپاس گزارم. اطلاعات مربوط به نشر کتاب‌ها نیز برخاسته از کتاب مآخذشناسی رجال است.

۱. رجالیان قم، پیش از آیه الله بروجردی

دانش رجال در قم را می‌توان از یک منظر با شاخص «شخصیت‌های جریان‌ساز» به دو دوره قبل و بعد از آیه الله بروجردی دسته‌بندی کرد. پیش از حضور ایشان در قم، تلاش‌های رجالی در حوزه علمیه به ندرت شکل گرفت؛ اما هیچ کدام از آنها جریان‌ساز نبودند. حتی پیش از تأسیس رسمی حوزه علمیه در سال ۱۳۴۰ ق، شماری از دانش‌آموختگان نجف که در قم و تهران حضور داشتند، به تدوین کتاب‌های رجالی اشتغال داشتند.

افرادى چون سید جواد بن علی قمی (م ۱۳۰۳ ق)،^۱ سید علی اصغر جابلقی بروجردی (م ۱۳۱۳ ق)،^۲ میرزا ابو القاسم نراقی (م ۱۳۱۹ ق)^۳ و محمدعلی نائینی اردستانی کجوبی قمی (م ۱۳۳۵ ق)،^۴ هر کدام با تألیف کتاب‌های رجالی در قم، سهمی در نشر این دانش داشتند. نه این بزرگان و نه حتی دانشمندی چون ملا علی کنی (م ۱۳۰۶ ق) - که کتاب توضیح المقال فی علم الرجال او اثری مهم در این دانش به شمار می‌آید - نتوانستند در ایران جریان رجال‌خوانی و رویکرد رجالی را تقویت کنند.

در دهه‌های نخست بازتأسیس حوزه علمیه قم، بیشتر عالمان و رجالیان قم، دانش‌آموخته نجف بودند. در بیست سال نخست پس از تأسیس حوزه، از حضور فردی رجالی در قم خبری نیست؛ اما در دهه‌های بعدی، رجالیانی را هر چند اندک می‌شناسیم. در دهه شصت قمری، چهار شخصیت رجالی و مؤلف که مدت کوتاهی در قم بودند، عبارت‌اند از:

۱ - ۱. حائری تهرانی، عبد الرحیم بن عبد الحسین (۱۲۹۴ - ۱۳۶۷ ق)

نام اثر: ملخص المقال فی أحوال الرجال (آقا بزرگ، ۱۴۰۸: ۶۷۴۱/۲۱۳/۲۲)

کتاب وی، مختصری از کتاب خلاصة الأقوال علامة حلی (م ۷۲۶ ق) است که نویسنده، آن را

۱. وی نویسنده کتاب رجال مشهور به رجال السید جواد القمی است (آقا بزرگ، ۱۴۰۸: ۱۰ / ۱۰۸ / ۲۲۵).

۲. سید علی اصغر جابلقی از شاگردان شیخ انصاری بوده است و کتاب ظرائف المقال فی معرفة طبقات الرواة وی به چاپ رسیده است (همان: ۱۵ / ۱۴۹ / ۹۸۳).

۳. وی از نوادگان میرزای قمی و نویسنده کتاب شعب المقال فی أحوال الرجال و مدفون در کنار قبر جدش در شیخان قم است. کتاب وی دو چاپ دارد که یکی از چاپ‌ها با عنوان شعب المقال فی درجات الرجال، در کنگره ملا مهدی نراقی و ملا احمد نراقی، با تصحیح: محسن احمدی (کاشان، ۱۴۲۲ ق، در ۳۳۶ صفحه)، منتشر شده است.

۴. محمد علی بن حسین نائینی اردستانی کجوبی قمی، اثری را با عنوان ریاض المحدثین فی ترجمة الرواة و العلماء القمیین من المتقدمین و المتأخرین، خلق کرده که کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی در سال ۱۳۸۱ ش، چاپ و منتشر کرده است.

۵. آقا بزرگ تهرانی در الذریعة این کتاب را با نام‌های دیگری نیز معرفی کرده است: ملخص المقال فی نظم مختصر خلاصة الأقوال فی معرفة أسماء الرجال (۶۷۴۴/۲۱۴/۲۲)؛ أرجوزة فی الرجال (۲۳۵۹/۴۷۴/۱)؛ رجال الشیخ عبد الرحیم (۱۲۵/۱۰).

به نظم در آورده است. وی دانش آموخته کربلا، نجف و اصفهان است و از سال ۱۳۴۹ق، برای مدت کوتاهی (سه سال) در قم اقامت گزید.

۱ - ۲. علم الهدی کابلی، سید محمد (۱۲۸۴ - ۱۳۶۸ق)

نام اثر: **تعليقة على منهج المقال للأستراآبادى** (مرعشى نجفى: ۱۴۱۶: ۲/۲۱۶)

وی نیز دانش آموخته نجف و از دوستان نزدیک مؤسس حوزه و نماینده ایشان در ملایر بود. پس از حضور در ایران، با حوزه علمیه قم در ارتباط بود و پس از وفات نیز در قبرستان نو قم به خاک سپرده شد.

۱ - ۳. زنجانی، فضل الله (۱۳۰۲ - ۱۳۷۰ق)

نام اثر: **تعليقات منهج المقال** (آقابزرگ، ۱۳۷۸: ۳۶۴)

بیشتر آثار وی کلامی و فلسفی اند؛ ولی تعلیقه بر تعلیقه منهج المقال بهبهانی و تعلیقه بر منهج المقال استرآبادی را می توان در کارنامه علمی وی مشاهده کرد. میرزا فضل الله، پس از بازگشت از عراق، در تهران اقامت داشت و با حوزه علمیه قم در ارتباط بود. وی نیز در شهر مقدس قم به خاک سپرده شده است.

۱ - ۴. قمی، علی (م ۱۳۷۱ق)

نام اثر: **تنوير المرأة** (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۴/۴۷۱/۲۰۹۲)

کتاب شیخ علی قمی، در شرح اسناد روایات کتاب شریف الکافی و بیان احوال رجال اسناد احادیث این کتاب است. آقا بزرگ تهرانی از این کتاب با عنوان های شرح أسانید الکافی و رجال الشیخ علی، فهرست کرده است (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۱۳/۸۲ و ۱۳۳/۱۰).

گذشته از این افراد، روشن است که فقیهان قمی در فرایند افتا، به اعتبارسنجی حدیث نیازمند بوده اند و به نظر می رسد شاگردان شیخ مرتضی انصاری، روش وی را در قم و نجف دنبال می کرده اند. در ابتدای این سده، روش شیخ انصاری در حوزه های علمیه رواج داشته است. اگرچه مشهور است که شیخ انصاری به روش رجالی محض، اعتبارسنجی حدیث نمی کرده است، اما جمعی از

۱. در الذریعة (۱۴۰/۱۰) این تعلیقات با عنوان رجال الميرزا فضل الله نیز آمده است.

شاگردان وی به تألیف آثار رجالی روی آوردند. بیشتر آنها در نجف ساکن بودند و برخی نیز به اصفهان، قم، تهران و مشهد مهاجرت کرده بودند.^۱

۲. آیه الله بروجردی و مکتب رجالی قم

نُه سال پس از وفات آیه الله حائری، مؤسس حوزه علمیه قم، آیه الله حاج آقا حسین بروجردی (۱۲۹۲ - ۱۳۸۰ ق / ۱۳۴۰ ش) وارد قم می‌شوند^۲ و به تدریس دروس عالی می‌پردازند. ایشان یک نظام اجتهادی را در بازخوانی احادیث و رجال پژوهی بنیان نهادند که بعدها به «مکتب اجتهادی قم» مشهور شد. زهرا اخوان صرّاف، مکتب رجالی آیه الله بروجردی را در دو محور کلی ارائه داده است:

محور اول: مبانی و دیدگاه‌های رجالی این مکتب، شامل: تقلیدی نبودن رجال و لزوم اجتهاد در آن، دیدگاه ایشان دربارهٔ مصادر رجالی و مبانی ایشان در توثیق و تضعیف (شامل: توثیقات

۱. شماری از شاگردان رجالی شیخ مرتضی انصاری عبارت‌اند از: سید علی اصغر جابلقی بروجردی (م ۱۳۱۳ ق)، مؤلف طرائف (/ ظرائف) المقال فی معرفة طبقات الرواة؛ عبد الرحیم بن محمد علی شوشتری نجفی (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ ق)، سرایندهٔ منظومه فی الرجال؛ سید میرزا محمد هاشم چهارسوقی (۱۲۳۵ - ۱۳۱۸ ق)، مؤلف کتاب‌های شرح مشیخة الفقیه، الفوائد الرجالیة و رسالة فی أحوال أبی بصیر؛ محمد حسن شریعتمدار استرآبادی (۱۲۴۹ - ۱۳۱۸ ق)، مؤلف کتاب‌های مجموعه الفوائد المتفرقة و مظاهر الآثار؛ [شهید] ابراهیم دُنبلی خوبی (۱۲۴۷ - ۱۳۲۵ ق)، مؤلف کتاب ملخص المقال فی تحقیق أحوال الرجال؛ ملا علی علیاری تبریزی (۱۲۳۶ - ۱۳۲۷ ق)، مؤلف کتاب بهجة الآمال فی شرح زبدة المقال؛ سید محمد علی شاه عبد العظیمی (م ۱۳۳۴ ق)، مؤلف کتاب منتخب الرجال؛ میرزا محمد علی مدرّسی چهاردهی نجفی (م ۱۳۳۴ ق)، مؤلف کتاب حاشیة علی منهج المقال فی علم الرجال؛ سید ابو تراب خوانساری (۱۲۷۱ - ۱۳۴۶ ق)، مؤلف کتاب‌های ترجمة أبی بصیر و إسحاق بن عمار، حاشیة علی منتهی المقال فی علم الرجال، الفوائد الرجالیة؛ محمد حسن بارفروشی مازندرانی (قبل از ۱۲۶۰ - ۱۳۴۵ ق)، مؤلف کتاب نتیجه المقال فی علم الرجال؛ محمد علی مدرّس رضوی (۱۲۳۹ - ۱۳۱۱ ق)، مؤلف کتاب رسالة فی الدراية و الرجال؛ علی بن محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی (م ۱۳۱۵ ق)، مؤلف کتاب‌های رموز الأقوال و کنوز بروز أحوال الرجال، غایة الآمال فی استعلام أحوال الرجال، مبدأ الآمال، المبدأ و المآل، الموضحة و منتخب الأقوال فی إجمال أحوال الرجال؛ محمد حسین شهرستانی حائری (م ۱۳۱۵ ق)، مؤلف کتاب رسالة الدراية و الرجال؛ شرف الدین علی بن محمد مرعشی تبریزی (م ۱۳۱۶ ق)، مؤلف کتاب‌های تعلیقة علی رجال الکبیر استرآبادی و حاشیة علی منتهی المقال فی علم الرجال؛ سید مرتضی کشمیری غروی (۱۲۶۸ - ۱۳۲۳ ق)، مؤلف کتاب إعلام الأعلام فی الرجال.

۲. آیه الله شیخ عبد الکریم حائری در سال ۱۳۵۵ ق / ۱۳۱۵ ش وفات یافت. ادارهٔ حوزه پس از ایشان بر عهدهٔ آیات سید محمدتقی خوانساری، سید محمد حجت کوه کمره‌ای و سید صدر الدین صدر قرار گرفت. در سال ۱۳۶۴ ق / ۱۳۲۳ ش آیه الله بروجردی به دعوت علمای قم وارد این شهر شد و دو سال بعد و پس از وفات آیه الله سید ابوالحسن اصفهانی به مقام مرجعیت نائل شد و ۱۵ سال عهده‌دار این مقام بود.

خاص و عام، نقش مذهب و روش‌های دیگر در کشف وثاقت، ساماندهی و به‌کارگیری طبقات و جایگاه صحت روایات کتب اربعه حدیثی)؛

محور دوم: خدمات و ابتکارات آیه الله بروجردی در علم رجال، از جمله استفاده از منابع فقهی در بررسی ویژگی‌ها و طبقات راویان و تألیف موسوعه رجالی در تبیین طبقه راویان حدیث (ر.ک: اخوان صراف، ۱۳۸۷).

در مکتب اجتهادی آیه الله بروجردی نمی‌توان مسئله «شهرت» را در اعتبارسنجی حدیث نادیده گرفت؛ روشی که به نظر می‌رسد در دیدگاه ایشان بر مجموع مباحث رجالی، حکومت دارد. آیه الله صافی گلپایگانی - که تقریرات درس اصول فقه آیه الله بروجردی را نگاشته - به تفصیل به این مسئله پرداخته است. استاد حسینی جلالی در کتاب المنهج الرجالی للامام البروجردی، رساله‌ای را با عنوان «حجیت شهرت» از تقریرات آیه الله صافی گلپایگانی آورده است.^۱

آیه الله بروجردی بر این باور بودند که منابع رجالی باقی مانده، ناتمام‌اند و نمی‌توانند نیاز رجالیان را بر طرف سازند (ر.ک: حسینی جلالی، ۱۳۸۰: ۷۰ - ۷۳)؛ از این رو «اسناد احادیث» را منبعی ممتاز برای شناخت راوی و نیازهای رجالی ارزیابی می‌کردند (همان: ۷۳). همچنین ایشان با رفع مشکل اسناد از طریق خود اسناد و با توجه به دیگر قرائن، مانند طبقات، اسناد مشابه و پرتکرار، دانش رجال را رنگ و بویی جدید بخشیدند. مبنای دیگری که در ارزیابی روایات، بسیار کارآمد بود، این بود که ایشان اصل را بر وثاقت راویان امامیه و مؤمن می‌دانستند مگر آن که خلاف وثاقت راوی ثابت شود. از این رو، از نگاه ایشان چه بسا ارزیابی سندی روایات چندان ضرورت نداشت و در صورت نیاز نیز تضعیفات سندی بر توثیقات راویان حکومت داشت. بنابراین، پذیرش بسیاری از قواعد توثیقات عام از سوی ایشان را در همین راستا باید ارزیابی کرد.

۳. آیه الله بروجردی و اعتبارسنجی حدیث

روش اعتبارسنجی آیه الله بروجردی به‌ویژه در تعارض روایات بدین‌سان بود که سه مُرَجَّح را مد نظر قرار می‌داد:

۱. مباحث مطرح شده در این رساله، عبارت‌اند از: ادله حجیت شهرت فتوایی، اولین مرَجَّح از میان شهرت فتوایی و شهرت به حسب روایت، کدام یک است؟ حجیت شهرت فتوایی، حتی با عدم وجود روایتی که مطابق آن است (ر.ک: حسینی جلالی، ۱۳۸۰: ۲۸۱-۲۸۵).

۳ - ۱. شهرت فتوایی

شهرتی را که فقهای متقدم (شیخ طوسی و پیش از ایشان) در مقام افتا و عمل داشتند، بر هر گزینه‌ای مقدم می‌دانستند؛ لذا روایتی را که همسو با شهرت فتوایی بود، هرچند فاقد سند معتبر و حتی مرسل، بر بقیه روایات، مقدم می‌ساختند. دلیل اعتماد به چنین فتوایی را نیز واسطه بودن اصحاب متقدم بین متأخران و ائمه علیهم‌السلام می‌دانستند و بر این باور بودند که این شهرت، کاشف از یک دلیل معتبر (روایت معتبر) در نزد ایشان است.

۳ - ۲. شهرت روایی

بر مبنای اندیشه آیه الله بروجردی، شهرت روایی، از دو رکن «کثرت روایت» و «سداد راوی» برخوردار است. در مسئله کثرت روایت، هم کثرت عددی روایت را مهم می‌شمردند و هم نقل یک روایت توسط هر سه نفر مؤلف کتب اربعه را دلیلی بر اعتبار روایت می‌دانستند. از سوی دیگر، از فتوا بر اساس حدیث شاذ - در مرحله دوم - جداً پرهیز داشتند.

سداد راوی بر اساس ضبط وی و اعتبار ایشان در نقل راوی است که آن را نیز در چارچوب شهرت روایی، قابل بررسی می‌دانستند.

۳ - ۳. بررسی سندی

آیه الله بروجردی پس از آن که دو مرجح قبلی کارساز نباشد، به سراغ بررسی سندی می‌رود. در بررسی سندی ایشان آنچه مهم است، تضعیفاتی است که از دیدگاه وی بسیار حائز اهمیت است. چهار تضعیف سندی به ترتیب در نزد ایشان عبارت‌اند از: غلو راوی؛ ارسال سند؛ جهالت راوی؛ موافقت با عامه. بدین سان در مرجح سوم، سه تضعیف به راوی و سند باز می‌گردد و یک تضعیف به دلالت و متن حدیث بازگشت دارد.^۱

عملکرد رجالی آیه الله بروجردی را می‌توان عملکردی جریان‌ساز نامید که ده‌ها شخصیت برجسته امامیه در قم و حتی نجف، اثرپذیر از شیوه‌های علمی ایشان، به دانش رجال روی آوردند. بسیاری از شاگردان مبرز ایشان به همان شیوه در بررسی روایات اقدام کردند.^۲

۱. برای اطلاع از تفصیل روش اعتبارسنجی آیه الله بروجردی، ر.ک: حسینی جلالی، ۱۳۸۰: ۶۵-۱۲۴.

۲. نظیر حضرت امام خمینی، آیه الله گچایگانی، آیه الله فاضل لنکرانی، آیه الله صافی گلپایگانی، آیه الله منتظری و...

در گزارشی که ربّانی بیرجندی نقل می‌کند، آیه الله خویی نیز در نجف توسط شاگردان آیه الله بروجردی با شیوه رجالی وی آشنا شده است و چه بسا بتوان رویکرد رجالی آیه الله خویی را نیز تبلوری از عملکرد ایشان دانست (ر.ک: ربّانی بیرجندی، ۱۳۹۶: ۶۹/۱).

وی می‌نویسد: آیه الله جعفر سبحانی در ایام جوانی در درس آیه الله خویی حاضر می‌شود و می‌بیند که وی در جبران ضعف مرسله‌ای، خود را به زحمت انداخته است. پس از درس، نزد ایشان می‌رود و بیان می‌دارند: «ما الداعی علی إعتاب نفسک لاثبات رواية ضعيفة مرسله لغرض إقتان سندها لیترتّب الحكم و الفتوى علیها؛ و نحن فی قم نعتمد منهج الأستاذ آیه الله السید البروجردی فإِنَّه قد أهتمّ بعلم الرجال، فإذا لم یوجد الراوی فی علم الرجال موثقاً نردّ علی الروایة، و کلّ إسناده فیهِ راوٍ مهمل أو مجهول فالروایة ضعيفة و إن كان لها سند، فضلاً عما إذا لم یکن للروایة أی سند و كانت الروایة مرسله كهذه الروایة المبحوث عنها» (ر.ک: ربّانی بیرجندی، ۱۳۹۶: ۶۹/۱ و ۷۰).

نویسنده در ادامه می‌افزاید: این مباحثه سبب اندیشه بیشتر آیه الله خویی شده و تغییر روش ایشان به بررسی سندی حاصل عنایت به عملکرد آیه الله بروجردی است.^۱

شاید در اثرپذیری برخی از عالمان نجفی از منهج رجالی آیه الله بروجردی بتوان تردید کرد؛ اما با درنگی در شیوه فقهای قم پس از ایشان جای تردید نمی‌ماند که روش رجالی ایشان - هرچند با تغییراتی جزئی - در مکتب قم، جاری و ساری است.

به طور کلی از همان آغاز مرجعیت که شماری از علمای نجف با طرح «الأحادیث المقلوبة»، دانش رجال و فقه الحدیث ایشان را سنجیدند تا پایان عمر ایشان، افزون بر صبغه رجالی در فقاقت، آثار متعدد رجالی ارزشمندی هم آفریدند که هفت جلد کتاب الموسوعة الرجالية، بخشی از کارنامه رجالی ایشان است. آیه الله بروجردی مسئله کارآمدی طبقات را در سندشناسی برجسته کردند و آثار متعددی نیز در حوزه دانش رجال و معمولاً با محوریت طبقات و اسناد احادیث آفریدند که غالب آنها منتشر شده است. آثار رجالی ایشان عبارت‌اند از:

۱. فَفَكَرَ السید الخوئی فی المسألة و ما أجابنا بشیء ثم أعرض بعد ذلك عما كان سابقاً علیه و أخذ یعتمد علی السند و الروایة (ر.ک: ربّانی بیرجندی، ۱۳۹۶: ۶۹/۱ و ۷۰).

۱. الأحادیث المقلوبة و جواباتها؛
۲. أسانید «الاستبصار»؛
۳. إصلاح و مستدرک «رجال الطوسی»؛
۴. إطلالة على الرجال و الحديث؛
۵. تجريد أسانید «الكافی» و تنقیحها؛
۶. تحقیق عن أسانید «الصحیفة السجّادیة»؛
۷. تنقیح أسانید «التهذیب»؛
۸. الموسوعة الرجالیة، ج ۱: ترتیب أسانید کتاب «الكافی»؛
۹. الموسوعة الرجالیة، ج ۲: ترتیب أسانید کتاب «التهذیب»؛
۱۰. الموسوعة الرجالیة، ج ۳: ترتیب أسانید کتاب «الخصال»، کتاب «معانی الأخبار»، کتاب «علل الشرائع»، کتاب ثواب الأعمال و عقاب الأعمال؛
۱۱. الموسوعة الرجالیة، ج ۴: رجال أسانید أو طبقات رجال کتاب «الكافی»؛
۱۲. الموسوعة الرجالیة، ج ۵: ترتیب أسانید و رجال أسانید (أو طبقات رجال) «کتاب من لا یحضره الفقیه» و ترتیب أسانید کتاب «الأمالی»؛
۱۳. الموسوعة الرجالیة، ج ۶: رجال أسانید أو طبقات رجال کتاب «رجال الکشی»، «الفهرست» الشیخ الطوسی، «الفهرست» الشیخ النجاشی؛
۱۴. الموسوعة الرجالیة، ج ۷: رجال أسانید أو طبقات رجال کتاب «التهذیب»؛
۱۵. تعلیقة على «منهج المقال»؛
۱۶. ترتیب «فهرس الشیخ منتجب الدین»؛
۱۷. حواشی النجاشی (به صورت نسخه شخصی بوده و آقا بزرگ تهرانی نزد مؤلف مشاهده کرده است).

گفتنی است مقدمه‌های ایشان بر کتاب‌های: ترتیب أسانید الکافی، تنقیح أسانید التهذیب، جامع الرواة، جامع احادیث الشیعة و مسائل الخلاف، شامل مباحث بررسی نقش طبقات راویان حدیث و محدثان در علم رجال است (برای دیدن شماری از مقدمه‌های رجالی آیه الله بروجردی، ر.ک: نجف: ۱۴۲۱).

برخی از آثار آیه الله سید حسین بروجردی، حاصل حواشی ایشان بر کتاب‌هایی چون (مرآة العقول) است که به همت شاگردانشان با تغییراتی که انجام داده‌اند، به صورت یک اثر مستقل منتشر شده است. همچنین کتاب تجرید أسانید الکافی و الموسوعة الرجالية (جلد اول) که مرتب‌سازی اسانید کتاب الکافی را با رمزهایی مشخص کرده و مقدمه‌ای بر آن نگاشته‌اند. مرحوم میرزا حسن نوری همدانی، یکی از شاگردان مبرز ایشان است که در بازسازی و نگارش کتاب‌های آقای بروجردی، نقش مهمی ایفا کرده است.^۱

۴. وضعیت دانش رجال در حوزه علمیه قم پس از آیه الله بروجردی

پس از آیه الله بروجردی، رویکرد توجّه به مباحث دانش رجال در حوزه علمیه قم فزونی یافت. ظهور این جریان در تقریرات و مباحث فقهی فقها به‌ویژه شاگردان آیه الله بروجردی را می‌توان به وضوح نظاره کرد. چندی بعد با ورود دانش‌آموختگان حوزه مبارکه نجف اشرف به حوزه فخریه قم در دهه پنجاه هجری شمسی و همچنین حضور پررنگ شاگردان آیه الله خویی در این حوزه، رویکرد توجّه به دانش رجال در قم، شتاب بیشتری یافت. البته نمی‌توان تغایر این دو رخداد را از نظر دور داشت؛ چه این‌که از همان ابتدا قابل پیش‌بینی بود که دو جریان قرائن‌محور (موثوق الصدوری) و سندمحور (موثوق السندی)، تا حدودی از یکدیگر تأثیرپذیر خواهند بود.

از سوی دیگر نمی‌توان ظهور انقلاب اسلامی در چهار دهه اخیر و رویکرد دینی مردم و بدنه حاکمیت را در پدیداری سؤالات اعتبارسنجی روایات نادیده گرفت. توجّه بیشتر مردم به حوزه دین، امکان بیشتر تبلیغ دین از رسانه‌های ملی و عرصه‌های جدید، پرسش‌های حاکمیت از حوزه‌های علمیه، شبهات جدید مخالفان و دشمنان، افزونی کمی و کیفی طلاب در مراکز علمی، تأسیس رشته‌های علوم حدیث در دانشگاه‌ها و مراکز تخصصی حوزه‌های علمیه و عواملی از این دست، سبب شد تا توجّه به مسئله اعتبارسنجی متون روایی گسترش یابد.

از این رو در چند دهه اخیر، شماری از فضلا و فرهیختگان رجال‌پژوه در قم، علاوه بر

۱. استاد سید محمدرضا حسینی جلالی در کتاب المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالية، ضمن اشاره به زندگی‌نامه آیه الله بروجردی و تألیفات ایشان، به مباحثی در سبک‌های رجالی و دیدگاه ایشان درباره کتاب‌های رجالی شیعه و شرایط حجیت خبر واحد و روش ایشان در تطبیق سبک‌های رجالی خود با اسناد روایات پرداخته است. نویسنده در باب دوم کتاب، نوآوری‌های رجالی ایشان را به نیکی برشمرده است.

تدریس و نشر مباحث دانش رجال، به تألیف در این زمینه روی آورده‌اند. بی‌تردید این تلاش‌ها نیز در شمار تاریخ رجال در سده اخیر حوزه علمیه قم، قابل مطالعه است.

برای وضعیت‌سنجی دانش رجال در نیم‌قرن اخیر حوزه علمیه قم، مؤلفه‌های بازشناسی رجال‌پژوهان مؤلف، پایان‌نامه‌ها، درس‌نامه‌نویسان، مراکز علمی، مقالات، مجلات علمی و نرم‌افزارهای حوزه دیجیتال، قابل ارزیابی است.

۴ - ۱. کتب رجالی و مؤلفان رجال‌پژوه قم

در ادامه به اختصار، اسامی رجال‌پژوهان پنج دهه اخیر و برخی از آثار رجالی آنها اشاره می‌شود. در بررسی‌های اولیه، نام حدود یک‌صد تن از نویسندگانی که آثار رجالی در قم خلق کرده‌اند یافت شد؛ اما به دلایلی چون کم بودن صبغه رجالی، عدم تعدد آثار رجالی و شهرت نداشتن اثر، از یادکرد اسامی ایشان خودداری شد. بنابراین باید گفت شمار مؤلفان رجالی حوزه علمیه قم بیش از اسامی‌ای است که در این نوشتار می‌آید؛ در این جا تنها به آن دسته از نویسندگانی اشاره می‌شود که:

الف. مدتی از حیات علمی (تحصیل یا تدریس) خود را در قم گذرانده‌اند؛^۱

ب. آثار رجالی یا شخصیت علمی - رجالی ایشان از شهرت نسبی برخوردار بوده است.

پیشاپیش از تمام رجال‌پژوهانی که نام شریف ایشان در مقاله پیش رو نیامده یا به تمام آثار رجالی آنها اشاره نشده است، عذرخواهی می‌کنم. همچنین به جهت رعایت اختصار، از بیان القاب شایسته در عناوین پرهیز شده است. اسامی بر اساس ترتیب الفبایی نام مشهور نویسندگان تنظیم شده است.

۴ - ۱ - ۱. تراپی شهرضایی، اکبر (م ۱۳۹۸ ش)

آثار: الموسوعة الرجالية الميسرة أو معجم رجال الوسائل؛^۲ پژوهشی در علم رجال؛^۳ کلیات علم رجال.

۱. بنابراین به ناچار نمی‌توانیم اسامی بزرگانی از دانش رجال نظیر مرحوم آية الله سيد ابوالقاسم خویی، مرحوم آية الله شيخ محمدتقی شوشتری و... را که در قم برای تحصیل یا تدریس حضور نداشته‌اند، یاد کنیم.

۲. مقدمه و اشراف بر تحقیق: جعفر سبحانی، قم: مؤسسه الإمام الصادق (ع)، ۱۴۱۹ق، ۲، ج، اول؛ علی‌اکبر ترابی، ۱۴۲۴ق، ۶۵۴ص، دوم.

۳. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۰ش، ۴۰۰ص، اول.

۴ - ۱ - ۲. تبریزی، جواد (م ۱۳۸۵ش)

آثار: الموسوعة الرجالية در یازده جلد.^۱ گفتنی است جناب آقای علی تبریزی در کتاب الفوائد الرجالية من موسوعة آية الله العظمى الميرزا جواد التبریزی^۲ در ده فصل، مجموعه‌ای از دیدگاه‌های آية الله تبریزی را از حواشی ایشان بر کتاب‌های حدیثی، رجالی و فقهی گردآوری کرده است.

۴ - ۱ - ۳. جدیدی نژاد، محمدرضا

آثار: معجم مصطلحات الرجال و الدراية^۳ الأسس الحديثية و الرجالية عند العلامة الشيخ محمدتقی المجلسی (با همکاری عبدالهادی مسعودی)^۴؛ دانش رجال از دیدگاه اهل سنت.^۵

۴ - ۱ - ۴. حبّ الله، حیدر

آثار: منطق النقد السندی؛ بحوث فی قواعد الرجال و الجرح و التعديل (سه جلد)^۶؛ دروس تمهیدیه فی تاریخ علم الرجال عند الامامية.^۷

۴ - ۱ - ۵. حسینی جلالی، سید محمدرضا

آثار: کتاب العنّنة (من صیغ الأداء الحديث الشريف)؛ تاریخها، دلالتها و قیمتها العلمیة فی الکافی^۸؛ کتاب المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالية^۹؛ تصحیح کتاب «رسالة أبي غالب الزراري» (برگزیده کتاب سال دوره نهم کتاب سال جمهوری اسلامی ایران)؛ تصحیح کتاب الرجال لابن غضائری.

۴ - ۱ - ۶. حسینی، سید علی رضا

اثر: اعتبارسنجی احادیث شیعه (زیرساخت‌ها، فرایندها، پیامدها).^{۱۰}

۱. تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: دار الصديقة الشهيدة، ۱۴۲۹ق / ۱۳۸۷ش، ۱۱ ج، اول.

۲. سایت اینترنتی آية الله العظمى الميرزا جواد التبریزی، ۲۱۵ص.

۳. قم: دار الحديث، ۱۳۸۰ش، ۲۰۳ص، اول.

۴. قم: دار الحديث، ۱۴۲۷ق / ۱۳۸۵ش، ۲۹۶ص، اول.

۵. قم: دار الحديث، ۱۳۸۱ش، ۲۹۲ص، اول.

۶. بیروت: مؤسسه الانتشار العربی فی البیروت، ۳ ج.

۷. بیروت: دار المحجة البيضاء، تقریر درس جناب حیدر حب الله به قلم احمد بن عبد الجبار السمین، ۱ ج.

۸. قم: مجموعه آثار المؤتمر الدولي لذكری الشيخ ثقة الإسلام الكلینی - ۳۲، دار الحديث، ۱۴۲۹ق / ۱۳۸۷ش، ۱۸۴ص، اول.

۹. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸ش، ۳۸۴ص، اول.

۱۰. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و مؤسسه رهجویان راه امام هادی (علیه السلام)، ۱۳۹۷ش، اول، ۷۰۴ص.

۴ - ۱ - ۷. خامنه‌ای، سید علی

اثر: چهار کتاب اصلی علم رجال.^۱ به نظر می‌رسد این اثر، نخستین کتاب به زبان فارسی در کتاب‌شناسی کتب رجالی است. گفتنی است در متون درس خارج معظم^۲ له - که معمولاً پس از درس منتشر شده است - به مباحث رجالی به صورت اختصاصی پرداخته شده است.

۴ - ۱ - ۸. داوری، مسلم

آثار: اصول علم الرجال بین النظریة و التطبيق.^۲ ابن کتاب، تقریر درس آیه الله شیخ مسلم داوری است که توسط مرحوم محمدعلی علی صالح نگاشته شده است؛ کتاب رسائل فی اسانید الزیارات؛ ایضاح الدلائل فی شرح الوسائل؛^۳ زیارة عاشوراء تحفة من السماء^۴ (در سه کتاب اخیر، بحث‌های رجالی و سندی به تفصیل انجام شده است)؛ قواعد رجالی؛ تقریری نو از درس مبانی جرح و تعدیل.

۴ - ۱ - ۹. ذریاب نجفی، محمود

آثار: مشیخة النجاشی؛^۵ المعجم الموحّد لأعلام الأصول الرجالیة و الخلاصة للعلامة؛^۶ نصوص الجرح و التعدیل دراسة و تقییم.^۷

۴ - ۱ - ۱۰. رحمان ستایش، محمدکاظم

آثار: آشنایی با علم رجال؛^۸ آشنایی با کتب رجالی شیعه؛^۹ قواعد توثیق راویان (با همکاری روح

۱. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴ ش، ۶۲ ص، دوم؛ ترجمه عربی کتاب: الاصول الأربعة فی علم الرجال، ترجمه: ماجد الغرابوی، ۱۴۱۴ ق، ۶۴ ص.
۲. مؤسسه المحییین للطباعة و النشر، ۱۴۲۶ ق، ۲ ج، دوم.
۳. تقریراً لبحث سماحة آیه الله الحاج الشيخ مسلم الداوری، تألیف: السید عباس الحسینی والشیخ محمد عیسی البنای، مؤسسة الامام الرضا علیه السلام للبحث والتحقیق العلمی، الطبعة: الأولى ۱۴۲۷ هـ / ۲۰۰۶ م.
۴. مؤسسة الامام الرضا علیه السلام للبحث والتحقیق العلمی، الطبعة: الثالثة - ۱۴۳۶ هـ / ۲۰۱۴ م.
۵. قم: مؤلف، ۱۴۱۳ ق، ۴۶۹ ص، اول.
۶. قم: مجمع الفكر الإسلامی، ۱۴۱۴ ق، ۲ ج، اول.
۷. قم: مجمع الفكر الإسلامی، ۱۴۳۰ ق، ۲ ج، اول.
۸. قم: دار الحدیث، ۱۳۹۶ ش، ۲۵۴ ص، اول.
۹. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت) و دانشگاه علوم حدیث، ۱۳۸۵ ش، ۳۰۴ ص، اول.

الله شهیدی؛^۱ بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه (با همکاری محمدرضا جدیدی نژاد).^۲ همچنین تصحیح و تحقیق کتاب‌های: الفوائد الرجالية (بیرجندی)؛ الفوائد الرجالية (کجوری)؛ الوجيزة في علم الرجال (علامه مجلسی).

۴ - ۱ - ۱۱. زنجانی، شیخ موسی (م ۱۳۶۲ ش)

نام اثر: الجامع في الرجال.^۳ مرحوم شیخ موسی زنجانی از شاگردان آیه الله شیخ عبد الکریم حائری در قم بوده است. کتاب وی به تازگی تحقیق و در دوازده جلد منتشر شده است و در بردارنده اسامی راویان کتاب‌های رجالی، فقهی و حدیثی است. مؤلف به ضبط اسامی، بیان اساتید و شاگردان، توحید مختلفات و تمییز مشترکات اشاره کرده است. از ویژگی‌های این اثر نسبت به کتب رجالی همگن در شیعه، استناد به مصادر عامه و توجه به راویان در صحیحین است.

۴ - ۱ - ۱۲. سبحانی، جعفر

آثار: کلیات في علم الرجال،^۴ دروس موجزة في علمي الرجال و الدراية،^۵ دور الشيعة في الحديث و الرجال نشأة و تطورا.^۶

۴ - ۱ - ۱۳. سند، محمد

آثار: الاجتهاد و التقليد في علم الرجال و أثره في التراث العقائدي؛^۷ بحوث في مباني علم الرجال؛^۸ الغلو و الفرق الباطنية (رواة المعارف بين الغلاة و المقصرة).^۹

۴ - ۱ - ۱۴. شستری، عبد الحسین (م ۱۳۹۵ ش)

آثار: أحسن التراجم لأصحاب الإمام موسى الكاظم (عليه السلام)؛^{۱۰} التبيين في أصحاب الإمام أمير

۱. قم: دار الحديث، ۱۳۹۶ ش، ۲۳۸ ص، اول.

۲. قم: دار الحديث، ۱۳۸۴ ش، ۵۶۸ ص، اول.

۳. قم: موسسه ولی العصر (عجل الله فرجه) للدراسات الاسلاميه، تحقيق سيّد محمد حسيني قزويني.

۴. قم: مركز مديريت حوزه علميه قم، ۱۴۱۰ ق، ۵۳۱ ص.

۵. قم: المركز العالمي للدراسات الإسلامية، ۱۴۲۲ ق / ۱۳۸۰ ش، ۲۰۸ ص، اول.

۶. قم: مؤسسه الإمام الصادق (عليه السلام)، ۱۴۳۱ ق، ۵۰۲ ص، اول.

۷. قم: باقيات، ۱۴۳۷ ق، ۴۶۴ ص، دوم.

۸. به قلم: محمد صالح تبریزی، مؤسسه انتشارات عصر ظهور، ۱۴۲۰ ق، ۳۳۴ ص.

۹. قم: باقيات، ۱۴۳۷ ق، ۴۰۴ ص، دوم.

۱۰. مشهد: المؤتمر العالمي للإمام رضا (عليه السلام)، ۱۴۰۹ ق، ۲ ج، اول.

المؤمنين عليه السلام و الرواة عنه؛^١ سُئِلَ الرِّشَادَ إِلَى أَصْحَابِ الْإِمَامِ الْجَوَادِ عليه السلام؛^٢ الْفَائِقَ فِي رِوَاةِ وَ أَصْحَابِ الْإِمَامِ الصَّادِقِ؛^٣ النُّورَ الْهَادِيَ إِلَى أَصْحَابِ الْإِمَامِ الْهَادِي عليه السلام.^٤

٤ - ١ - ١٥. شيبيري، سيد محمدجواد

آثار: تعليقات على أسناد الأحاديث؛ توضيح الأسناد المشككة في الكتب الأربعة؛ أسناد الكافي؛^٥ بيت الأختيار في ترجمة آل ميثم التمار؛ السعي الحثيث في تعيين المراد من المتن الحنط والمثني في أسناد كتب الحديث؛ الرشد إلى إيضاح المراد من الحلبي في الأسناد؛ القول الجلي في ميسر و ابنه محمد و علي؛ كلمة حول إبراهيم بن عبد الحميد؛ كلمة حول الحسين بن عثمان؛ كلمة حول حفص الأور؛ كلمة حول عبد الملك بن عتبة؛ زائد على هامش رسالة أبي بصير و...^٦

٤ - ١ - ١٦. شيبيري زنجاني، سيد موسى

آثار: أسانيد كامل الزيارات و أعلام أسانيد؛ أصحاب الإجماع؛ أسانيد الأملی شيخ الطائفة و مجالسه؛ ترتيب أسانيد مناقب ابن مغزلي؛ فهرست أسانيد الاختصاص؛ فهرس أسانيد بصائر الدرجات؛ فهرست أسانيد تأويل الآيات در تفسير ابن ماهيار؛ فهرس أسانيد الفهرست؛ فهرست أسانيد مأخذ كتاب الإيضاح؛ ترتيب أسانيد و فهرست الرجال شيخ صدوق؛^٧ حاشية رسالة عديمة النظر في أحوال أبي بصير.^٨

٤ - ١ - ١٧. طبسي، محمدجعفر

آثار: رجال الشيعة في أسانيد السنة؛^٩ سهل بن زياد الأدمي بين الوثاقعة و الضعف؛^{١٠} مصادر حديث

١. قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ١٤٣٠ق، ٣ ج، أول.
٢. قم: المكتبة التاريخية المختصة، ١٤٢١ق، ٣٦٠ص.
٣. قم: مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤١٨ق، ٢ ج، أول.
٤. قم: المكتبة التاريخية المختصة، ١٤٢١ق، ٢٥٩ص، أول.
٥. قم: دار الحديث، مجموعة آثار المؤتمر الدولي لذكرى الشيخ ثقة الإسلام الكليني، ١٤٢٩ق / ١٣٨٧ش، ٢ ج، أول.
٦. شايان ذكر است كه رساله‌های يادشده از ابن مؤلف در بخش رجال مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى موجودند و هنوز به چاپ نرسيده‌اند.
٧. نسخه دست‌نويس تمام رساله‌های ذكر شده در نزد مؤلف و عكس آن در مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى و مؤسسه علمى - فرهنگى دارالحديث، موجود است.
٨. ميراث حديث شيعه، دفتر سيزدهم، ص ٤٤٧ - ٤٥٨، تحقيق: سيد محمدجواد شيبيري.
٩. قم: مؤسسه المعارف الإسلاميه، ١٤٢٠ق، ٤٨٠ص، أول؛ قم: مركز فقهى ائمه اطهار عليهم السلام، ١٣٩٣ش، ٤٣٢ص (در چاپ جديد كتاب با عنوان رجال الشيعة في الصحاح السنة چاپ شده است).
١٠. سوريه: حوزه فقه الأئمة الأطهار عليهم السلام، ١٤٣٣ق، ٦٤ص.

المنزلة و توثيق رواته عند أهل السنة.^١

٤ - ١ - ١٨. عرفانيان يزدي خراساني، ميرزا غلامرضا (م ١٣٨٢ ش)

آثار: تحقيق حقيق في شأن الاعتبار الروائي لأبي الحسن علي بن أبي حمزة الواقفي البطائني و نجله الحسن؛^٢ الثقات في أسانيد كامل الزيارات؛^٣ مشايخ الثقات.^٤

٤ - ١ - ١٨. علي نژاد، ابو طالب

آثار: دانش رجال^٥ (در سه جلد)؛ رجال تفسيري (به همراه جمعی از نویسندگان).^٦

٤ - ١ - ١٩. عمیدی حسینی، ثامر هاشم حبيب

آثار: تعویض الأسانيد، تاريخه و نظريته و تطبيقاته؛^٧ حياة الشيخ محمد بن يعقوب كليني؛^٨ الشيخ الكليني البغدادي و كتابه الكافي (فروع).^٩

٤ - ١ - ٢٠. غرباوى، ماجد

آثار: البحوث الرجالية و الكلامية و الأصولية في مجمع الفائدة و البرهان و زبدة البيان؛^{١٠} رجال كتاب الاختصاص؛^{١١} الرجال المستخرجة من آثار الشيخ المفيد؛^{١٢} الشيخ المفيد و علوم الحديث.^{١٣}

١. قم: مدين، ١٣٨٣ ش، ٤٨ ص، اول.

٢. قم: المطبعة العلمية، ربيع الثاني ١٤٠١ ق، ١٦ ص.

٣. نجف: مطبعة النعمان، ١٣٨٥ ش، ٢٤ ص.

٤. الحلقة الأولى، قم: مجتبی عرفانيان، ١٤٠٩ ق، ٣٧٥ ص، دوم؛ قم: مركز انتشارات دفتر تبليغات حوزه علمیه قم، ١٣٧٧ ش، ٢٧٦ ص؛ الحلقة الثانية، قم: مؤلف، ١٤١٦ ق، ١٠٤ ص؛ الحلقة الثانية، مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤١٧ ق، ٢٤٤ ص، اول.

٥. تصحيح: حسن عبودي، قم: مؤسسة المحيّن للطباعة و النشر، ١٤٢٦ ق، ٢ ج.

٦. با اشراف: آية الله عبد الله جوادى أملی، قم: مركز نشر اسراء، ١٣٩٣ ش، ٦٨٠ ص.

٧. بغداد، مطبعة دار الإسلام، ١٤٣٥ ق / ٢٠١٤ م، ٣ ج، اول.

٨. قم: دار الحديث بمساعدة منظمة الأوقاف و الشؤون الخيرية، ١٤٢٩ ق / ١٣٨٧ ش، ٥٣٢ ص، اول.

٩. قم: مركز النشر - مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤١٤ ق / ١٣٧٢ ش، ٥٠٠ ص، اول.

١٠. قم: مؤتمر المقدّس الأردبيلي، ١٣٧٥ ش، ص ١ - ٢٩٢.

١١. المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى الألفية لوفاة الشيخ المفيد^{رحمته}، ١٣٧٢ ش، ١٠١ ص.

١٢. المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى الألفية لوفاة الشيخ المفيد^{رحمته}، ١٣٧٢ ش، ١٦٥ ص، س١م.

١٣. المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى الألفية لوفاة الشيخ المفيد^{رحمته}، ١٣٧٢ ش، ج ٢٦، ١١١ ص.

۴ - ۱ - ۲۱. محسنی، محمدآصف (م ۱۳۹۸ ش)

آثار: بحوث فی علم الرجال^۱ (این کتاب دارای سی و چهار بحث رجالی تحت عنوان «فائدة» است)؛ مشرعة بحار الأنوار؛^۲ معجم الأحادیث المعتبرة.^۳ گفتنی است مرحوم آیه الله محمد آصف محسنی از سال ۱۳۵۸ تا سال ۱۳۷۶ شمسی در شهر قم به تدریس اشتغال داشتند.

۴ - ۱ - ۲۲. مددی، سید احمد

اثر: نگاهی به دریا.^۴ اگرچه از آیه الله مددی، آثار قلمی چندانی سراغ نداریم، اما دقت‌های رجالی و بررسی‌های ارزشمند ایشان در حوزه رجال، سبب شده است تا دروس فقهی ایشان همیشه رنگ و بوی رجالی‌اش تابناک باشد و شاگردان رجالی متعددی را تربیت کند. همچنین ورود به عرصه فهرستی و کتاب‌محوری در بازشناسی حدیث معتبر، از ویژگی‌های ابتکاری استاد است. گفتنی است آقای سید محمد عمادی حائری، در کتاب بازشناسی متون کهن حدیث شیعه (روش، تحلیل، نمونه)،^۵ با نشر مصاحبه و اندیشه‌های استاد مددی، بخشی از روش فهرستی ایشان را تبیین کرده است.

۴ - ۱ - ۲۳. موحد ابطحی، سید محمدعلی (م ۱۳۸۱ ش)

آثار: أخبار الرواة؛^۶ أصحاب الإجماع و مشایخهم؛^۷ تاریخ آل زراره؛^۸ تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال؛^۹ شرح رجال الطوسی؛ شرح رجال الکشی؛ شرح الفهرست للطوسی؛ الطبقات الكبرى فی أصحاب النبى و الأئمة، القواعد الرجالیة؛ مشایخ ابن أبی عمیر؛ الممدوحین و المذمومین من الصحابة؛ من روی عن الثقات؛ نخبة الأثر فی رجال کتاب المعتبر. بخشی از آثار

۱. قم: مطبعة سید الشهداء، ۱۴۰۳ق، ۳۳۶ص.

۲. بیروت: مؤسسه العارف للمطبوعات، ۱۴۲۶ق، ۲ ج، دوم.

۳. تهران: دار النشر الأديان، ۱۳۹۲ ش / ۱۴۳۴ق، ۸ ج، اول ج ۱، کتاب الرواة (علم الرجال)، ص ۱۱۵-۲۰۷.

۴. قم: انتشارات مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه، ۱۳۹۳ ش، جلد اول، اول.

۵. تهران: کتاب‌خانه موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی و قم: دار الحدیث، ۱۳۸۸ ش، ۵۲۰ص، ص ۴۰-۴۳.

۶. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره)، (۱۴۱۶ق)، ج ۲، ص ۵۸۲.

۷. همان.

۸. اصفهان: چاپ‌خانه ربانی، ۱۴۰۰ق، ۲۴۲ص.

۹. قم: مؤلف، ۱۴۱۷ق، ۵ ج، دوم.

یادشده مرحوم آیه الله ابطحی، به صورت نسخه خطی است و هنوز به چاپ نرسیده است.^۱

۴ - ۱ - ۲۴. نمازی شاهرودی، علی (م ۱۳۶۴ش)

آثار: الإعلام الهادیه الرفیعة فی اعتبار الکتب الأربعة؛^۲ مستدرکات علم رجال الحدیث؛^۳ مستطرفات المعالی أو منتجب المقال و الأقوال فی علم الرجال [تتمة مستدرکات علم رجال الحدیث].^۴

شایسته یادآوری است که شماری از فقیهان و دانشیان معاصر در کنار دیگر آثار خود، تک‌نگاری‌های رجالی‌ای نیز نگاشته‌اند که چون از شهرت رجالی بالایی برخوردار نبودند، در اسامی پیش‌گفته نیامدند.^۵

۴ - ۲. درس‌نامه‌نگاری

پس از انقلاب اسلامی و رویکرد طلاب و دانشجویان به مباحث علوم اسلامی و احادیث اهل بیت علیهم‌السلام، حوزه‌ها و دانشگاه‌ها به درس‌نامه‌هایی ویژه دانش رجال، احساس نیاز کردند. آیه الله جعفر سبحانی، اولین کتاب درسی در این زمینه را با عنوان کلیات فی علم الرجال برای طلاب حوزه‌های علمیه تألیف کردند. پس از ایشان کتاب‌های متعددی در این عرصه به چاپ رسیده است که برخی از این درس‌نامه‌ها عبارت‌اند از: دروس تمهیدیة فی القواعد الرجالیة.^۶ اثر

۱. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره)، (۱۴۱۶ق)، ج ۲، ص ۵۸۲ - ۵۸۳.

۲. مشهد: چاپ‌خانه خراسان، ۱۳۵۷ش، ص ۲۲۸، جیبی.

۳. مقدمه: حسن نمازی، قم: حسن نمازی، ۱۴۱۲ق، ج ۸، اول.

۴. تحقیق: حسن نمازی، تهران: مؤسسه نیا، ۱۴۲۲ق / ۱۳۸۰ش، ۴۴۸ص. اول؛ قم: جامعه المدرّسین فی الحوزة العلیمة بقم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۳۶ق / ۱۳۹۳ش، ۵۳۶ص.

۵. مانند حضرات آقایان: ابو طالب تجلیل تبریزی (م ۱۳۸۷ش)، اثر: معجم الثقافات و ترتیب الطبقات؛ حسن حسن‌زاده آملی

(م ۱۴۰۰ش)، اثر: أضبط المقال فی ضبط أسماء الرجال؛ سید شهاب‌الدین حسینی مرعشی نجفی (م ۱۳۶۹ش)، اثر:

مُنْبِیة الرجال فی شرح نخبة المقال؛ سید علی محمد دستغیب حسینی شیرازی، اثر: معجم الثقافات من جامع الرواة؛ حسین

ساعدی، آثار: الضعفاء من رجال الحدیث و المعلی بن خنیس، شهادته و وثاقته و مسنده؛ سیف الله صرّامی، اثر: مبانی

حجّیت آرای رجالی؛ عزیز الله عطاردی، (م ۱۳۹۳ش)، آثار: راویان امام رضای علیه‌السلام در مسند الرضای علیه‌السلام، زندگانی حضرت عبد

العظیم علیه‌السلام و مشایخ فقه و حدیث در جماران، کلین و دزشت؛ سید علی فانی اصفهانی (م ۱۳۶۸ش)، اثر: بحوث فی فقه

الرجال (تقریر درس آیه الله سید علی علامه فانی اصفهانی به قلم شاگرد ایشان سید علی حسین مکی عاملی).

۶. منشورات سعید بن جبیر، ۱۴۱۷ق، ۳۴۷ص، اول.

باقر ایروانی (از نخستین کتاب‌های آموزش مباحث رجالی است که این دانش را در چهار فصل تبیین کرده است)؛ اصول علم الرجال،^۱ اثر عبد الهادی فضلی؛ السوانح العاملیّة فی تنقیح القواعد الرجالیّة،^۲ اثر معین حسن دقیق عاملی؛ مقیاس الرواة فی کلیات علم الرجال،^۳ اثر علی اکبر سیفی مازندرانی؛ المدخل إلى علم الرجال و الدراية،^۴ اثر سید محمد حسینی قزوینی.

به نظر می‌رسد بیشترین سهم انتشار درس‌نامه‌های رجالی به زبان فارسی را «دانشگاه قرآن و حدیث» (از ارکان اصلی «مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث») عهده‌دار باشد. برای نمونه، محمدکاظم رحمان‌ستایش با تألیف کتاب‌هایی چون: آشنایی با علم رجال،^۵ آشنایی با کتب رجالی شیعه،^۶ قواعد توثیق راویان (با همکاری روح الله شهیدی)،^۷ و توثیق و تضعیف،^۸ بیشترین سهم را در تدوین درس‌نامه‌های رجالی دارد. از دیگر درس‌نامه‌های رجالی این دانشگاه می‌توان به کتاب آشنایی با دانش و منابع رجال اثر روح الله شهیدی، توثیق و تضعیف اثر حمید باقری، و کتاب‌های سندشناسی، رجال کاربردی و قواعد رجالی، اثر راقم این سطور اشاره کرد.

۴ - ۳. پایان‌نامه‌ها

رساله‌های علمی و پایان‌نامه‌های رجالی دانش‌آموختگان حوزه علمیه، دانشگاه‌ها و مؤسسات و مراکز آموزش عالی استان قم، نقش بسزایی در وضعیت‌سنجی دانش رجال در عصر حاضر دارد. در چهار دهه اخیر، بر اساس شمارشی که راقم این نوشتار در سه وبگاه «نور مگز»، «ایراندک» و «حوزه علمیه قم» انجام داده است، افزون بر یک‌صد نفر از علاقه‌مندان به مباحث رجالی، از پایان‌نامه و رساله خود در سطح سه و چهار حوزه علمیه، کارشناسی ارشد و دکتری مؤسسات آموزش عالی در قم دفاع کرده‌اند. آقای رسول طلائیان نیز در پژوهش جدید خود، نام یک‌صد و

۱. بیروت: مؤسسه أم القرى للتحقیق و النشر، ۱۴۱۶ق، ۲۴۳ص، دوم.

۲. قم: امین‌اندیشه، ۱۴۲۶ق / ۱۳۸۴ش، ۳ ج، اول.

۳. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۲۲ق، ۴۱۲ص، اول.

۴. قم: مؤسسه ولی العصر (ع) للدراسات الإسلامیة، ۱۴۲۵ق، ۲۸۸ص، دوم.

۵. قم: دار الحدیث، ۱۳۹۶ش، ۲۵۴ص، اول.

۶. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت) و دانشگاه علوم حدیث، ۱۳۸۵ش، ۳۰۴ص، اول.

۷. قم: دار الحدیث، ۱۳۹۶ش، ۲۳۸ص، اول.

۸. قم: دانشگاه قرآن و حدیث، مرکز آموزش الکترونیکی، ۱۳۸۹ش.

نه نفر را که تا تابستان ۱۳۹۸ ش. پایان نامه‌های رجالی نگاشته‌اند، گرد آورده است.^۱ بر اساس این پژوهش، شصت و شش پایان نامه در قم نگاشته شده است که از این تعداد، سهم حوزه‌های علمیه (حوزه علمیه خواهران و برادران و جامعه المصطفی العالمیه)، چهل اثر و سهم دانشگاه‌های قم بیست و شش اثر است.

این پایان نامه‌ها در مراکز حوزوی نظیر «حوزه علمیه قم (مدارج عالی)، مدیریت حوزه علمیه خواهران، جامعه الزهراء، جامعه المصطفی العالمیه، مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه یا مراکز دانشگاهی چون: دانشگاه قم، دانشگاه قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، دانشگاه تهران (پردیس فارابی قم)، و دانشکده اصول الدین قم تدوین شده است.

همچنین در دهه اخیر، دبیرخانه کتاب سال حوزه علمیه - که هر سال عهده‌دار معرفی بهترین آثار پژوهی است -، افزون بر اهدای جوایز به کتاب‌های علمی، از بهترین پایان نامه‌های دانش‌آموختگان حوزوی - در سطح ۴ حوزه یا دکتری دانشگاه‌ها - نیز قدردانی به عمل آورده است. در میان این پایان نامه‌ها گاه آثار رجالی فاخر نیز نظر داوران را به خود جلب کرده است. برای نمونه، گروه علمی حدیث، درایه و رجال همایش کتاب سال حوزه در هفدهمین سال (۱۳۹۴ ش.)، رساله دکتری «مبانی و معیارهای جرح و تضعیف در نزد قدمای شیعه»^۲ و در بیست و دومین سال (۱۳۹۹ ش.)، پایان نامه سطح ۴ با عنوان «مطالعه انتقادی تبیین فهرستی در اعتبارسنجی احادیث»^۳ را «اثر برگزیده» شناخت و بالاترین تقدیر خود را از نویسندگان این آثار به عمل آورد.

۴ - ۴. مقالات علمی

امروزه بخشی از گسترش و ارتقای دانش‌ها مرهون مقالات علمی هستند. با توجه به این که رجالیان پیشین، آثار متعددی را در ریز موضوعات مباحث رجالی خلق کرده‌اند و در عصر حاضر نیز همچنان سؤالات و شبهاتی در این زمینه پدیدار شده است، گروهی از محققان معاصر به تدوین مقالات رجالی روی آورده‌اند. نویسندگان با استفاده از زیرساخت‌های موجود در منابع پیشینی، به

۱. طلائیان، پیش از چاپ: ۶۸۵.

۲. اثر مهدی غلامعلی، به راهنمایی: استاد محمدکاظم رحمان ستایش.

۳. اثر وحید فولادزاده، به راهنمایی: استاد محمدکاظم رحمان ستایش.

بسیاری از مسائل رجالی در مقالات پاسخ داده‌اند. این مقالات در مجلات علمی، مدخل‌های دانش‌نامه‌ها و دائرة المعارف‌ها یا مجموعه مقالات همایش‌ها منتشر شده است.

۴ - ۴ - ۱. همایش‌ها

پس از انقلاب اسلامی، همایش‌های متعددی در بزرگداشت شخصیت‌های دینی و به‌ویژه علمای بزرگ گذشته در قم و دیگر شهرها برگزار شد. ترجیح‌بند بسیاری از مقالات در این همایش‌ها را می‌توان مقالات رجالی دانست که معمولاً به قلم رجال‌پژوهان قمی نگاشته می‌شد. برای نمونه می‌توان به کنگره بزرگداشت شیخ مفید، کنگره بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، کنگره بزرگداشت شیخ کلینی، کنگره بزرگداشت عبد الجلیل قزوینی و دیگر همایش‌های همگن اشاره کرد. با نگاهی به کتاب‌های مجموعه مقالات منتشر شده در این همایش‌ها مشاهده می‌شود به تناسب موضوع آثار و شخصیت دانشمند، مقالات رجالی قابل توجهی منتشر شده است. همچنین در کنگره بین‌المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی - که در قم و زیر نظر آیه الله مکارم شیرازی در اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۷ در قم برگزار شد -، مقالاتی در نقش اهل بیت و شیعه در پیدایش و گسترش رجال‌الحديث و فروع از محققان دریافت و شماری از آنها منتشر شد (ر.ک: جمعی از نویسندگان، ۱۴۰۰: جلد ۳).

حتی رجال‌پژوهان قمی در همایش‌های ملی و بین‌المللی داخل و خارج از ایران نیز حضوری فعال داشته و دارند. در دهه اخیر، مجموعه‌های علمی وابسته به اعتبار مقدسه در عراق، همایش‌های متعددی را برگزار کرده‌اند که تقریباً در بیشتر آنها بخشی را به گروه مقالات رجالی اختصاص داده‌اند که پیوسته، مدیریت و تدوین مقالات آن واحد را رجال‌پژوهان قم عهده‌دار بوده‌اند. برای نمونه می‌توان به برگزاری کنگره بین‌المللی علامه وحید بهبهانی در سال ۱۳۹۴ شمسی در کربلا اشاره کرد که دو جلد از آثار این کنگره به مباحث رجالی ایشان اختصاص داشت که غالب آنها را رجال‌پژوهان قمی تألیف کرده‌اند (سلسله آثار المؤتمر العالمي للعلامة المجدد الوحيد البهبهانی، ۱۴۳۶).

۴ - ۴ - ۲. دانش‌نامه‌ها

دائرة المعارف‌نگاری در حوزه علوم دینی در ایران دارای پیشینه‌ای بس طولانی است و تقریباً به هشتصد سال قبل باز می‌گردد (قرشی، ۱۳۷۵: ۲۲/۱۲۷ - ۳۳: مقدسی، ۱۳۸۹: ۱/۱ - ۱۶)؛

اما در عصر حاضر، روش تدوین دانش‌نامه‌ها و دائرة المعارف‌ها به صورت کلی دگرگون شده و متأثر از نگارش‌های غربی به شمایل امروزی در آمده است. بخشی از مدخل‌های رجالی دانش‌نامه‌های علمی معاصر به قلم شماری از رجال پژوهان حوزه علمیه قم نگارش یافته است. البته به نظر می‌رسد سهم نویسندگان دانشگاهی در مدخل‌نویسی‌های علوم اسلامی این دانش‌نامه‌ها چشمگیرتر از حوزویان است.

در میان دانش‌نامه‌های متعددی که در نیمه دوم سده اخیر از استواری علمی برخوردار است و دارای مدخل‌های متعدد رجالی است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

دائرة المعارف تشیع، به سرپرستی مهدی محقق، احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی، انتشار از سال ۱۳۶۰ ش؛

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، به سرپرستی سید محمدکاظم بجنوردی، انتشار از سال ۱۳۶۷ ش؛

دانش‌نامه جهان اسلام، به سرپرستی مهدی محقق، نصر الله پور جوادی، سید مصطفی پورسلیم، غلامعلی حداد عادل، انتشار از سال ۱۳۷۵ ش.

۴ - ۳ - ویکی‌ها (دانش‌نامه‌های اینترنتی)

با پیشرفت دانش در عصر حاضر و ظهور ویکی‌ها^۱ یا همان دانش‌نامه‌های اینترنتی در بستر وب، دانشیان علوم اسلامی نیز از این فرصت استفاده کرده و دانش‌نامه‌های متعددی اینترنتی را راه‌اندازی کرده‌اند. اساس دانش‌نامه‌های اینترنتی بر تدوین محتویات آزاد با همکاری افراد داوطلب است و هر کسی که به اینترنت دسترسی داشته باشد می‌تواند مقالات آن را ویرایش کند. البته برخی از دانش‌نامه‌های اینترنتی در حوزه علوم اسلام، بیشتر از آن‌که نویسندگان مخاطبان مجازی باشند، جمعی از محققان و پژوهشگران در این عرصه، عهده‌دار تدوین مقالات در مدخل‌های علمی هستند.

معمول دانش‌نامه‌های اینترنتی علوم اسلامی، به بازشناسی شخصیت‌های مهم در عالم

۱. ویکی (Wiki) معمولاً به انواعی از تارنماها گفته می‌شود که به تمام بازدیدکننده‌هایش (حتی گاه، بدون نیاز به نام‌نویسی در تارنما)، اجازه ویرایش، افزودن یا حذف نوشته‌ها را می‌دهد. معمولاً در ویکی‌ها متن‌ها با استفاده از یک زبان نشانه‌گذاری ساده نوشته می‌شوند و با کمک یک ویرایشگر متن غنی، قابل ویرایش است (ویکی‌پدیا؛ مدخل «ویکی»، «wiki»، دانش‌نامه بریتانیکا، vol. 1، لندن: شرکت بریتانیکا، 2007، retrieved April 10, 2008, archived from the original on 2008).

اسلام و به‌ویژه شناسایی راویان اهتمام ورزیده‌اند. برای نمونه می‌توان به دانش‌نامه اهل بیت علیهم‌السلام اشاره کرد. این دانش‌نامه اینترنتی، زیر نظر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم تأسیس شده و با محوریت چهارده معصوم علیهم‌السلام به معرفی شخصیت‌ها، خاندان‌ها، شهرها و مکان‌ها، مفاهیم کلامی، قرآنی، سیاسی، اجتماعی، فقهی، اخلاقی و... مرتبط با اهل بیت علیهم‌السلام در حال تدوین است.

یکی دیگر از ویکی‌هایی که در ضمن مدخل‌ها به راوی‌شناسی روی آورده است، «ویکی‌شیعه» است. این ویکی، خود را دانش‌نامه مجازی مکتب اهل بیت علیهم‌السلام، وابسته به مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام می‌داند که دارای ۷۱۸۳ مقاله به فارسی تا زمان نگارش این نوشتار است. این دانش‌نامه، برخط و چندزبانه بوده و مداخل آن در حال ترجمه به پانزده زبان زنده دنیاست. اگرچه خاستگاه این ویکی، شهر مقدس قم نیست، اما تدوین مقالات رجالی و راوی‌شناسی آن را بیشتر رجال پژوهان قمی عهده‌دار هستند.

«ویکی‌فقه»، دانش‌نامه برخط و آنلاین بر روی بستر اینترنت است که با هدف توضیح مفاهیم در زمینه علوم اسلامی و علوم مرتبط با آن راه‌اندازی شده است. این ویکی، وابسته به پژوهشکده باقر العلوم بوده و مدخل‌های آن را طلاب قم، مشهد و نجف تدوین می‌کنند. معرفی راویان روایات فقهی و بیان تحلیل و بررسی توثیق و تضعیف ایشان از اهداف مدخل‌های رجالی است.

«ویکی‌نور»، وابسته به مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) نیز دانش‌نامه‌ای تخصصی در موضوع کتاب‌شناسی و زندگی‌نامه پدیدآورندگان کتاب‌هاست که مقالات آن، توسط بخش تألیف و تدوین آن مرکز، طی سال‌های متمادی نگاشته شده است. مسئولان ویکی‌نور امیدوارند با برقراری ارتباط دوسویه با کاربران، مدخل‌های موجود، ویرایش، تصحیح، تکمیل و تولید جدید شوند. بخشی از مدخل‌های مرتبط با شخصیت‌ها به محدثان و راویان اختصاص دارد.

۴ - ۴ - ۴. مجلات علمی

شیوع و گسترش مجلات علمی پس از انقلاب اسلامی، سبب شد که مجلات حوزه دین و علوم اسلامی در مجموعه مجلات فرهنگی از رونق خاصی برخوردار باشند. بخشی از مجلات دینی ویژه علوم قرآن و حدیث یا اختصاصی دانش‌های حدیثی منتشر شده و مقالات رجالی متعددی در این‌گونه مجلات ارائه شده است که به برخی از مهم‌ترین این مجلات، اشاره می‌شود: آموزه‌های حدیثی؛ پژوهش‌نامه قرآن و حدیث؛ پژوهش‌های رجالی؛ پژوهش‌های قرآن و حدیث؛

پژوهش‌نامه علوم حدیث تطبیقی؛ تا اجتهاد؛ تحقیقات علوم قرآن و حدیث؛ حدیث‌پژوهی؛ حدیث حوزه؛ حدیث و اندیشه؛ سفینه؛ علوم قرآن و حدیث؛ کتاب‌قیم؛ کتاب و سنت؛ مطالعات اعتبارسنجی حدیث؛ مطالعات تاریخی قرآن و حدیث؛ مطالعات قرآن و حدیث.

اگرچه شمار اندکی از دفاتر این مجلات در قم است، اما در تمام آنها می‌توان مقالات رجال‌پژوهان حوزوی و دانشگاهی قم را ملاحظه کرد. حتی در مواردی - مانند مجله مطالعات اعتبارسنجی حدیث که در خراسان منتشر می‌شود - شماری از اعضای هیئت تحریریه را رجال‌پژوهان قم شکل داده‌اند.^۱

در این میان، تنها مجله‌ای که در قم ویژه مباحث رجالی در حال انتشار است مجله پژوهش‌های رجالی به صاحب امتیازی و مدیر مسئولی آقای سید علی شبیری است. گفتنی است با توجه به قدمت فصلنامه علوم حدیث (شروع انتشار: ۱۳۷۵ ش) به صاحب امتیازی دانشگاه قرآن و حدیث به نظر می‌رسد بیشترین مقالات رجالی را می‌توان در این مجله مشاهده کرد.

۴ - ۵. مراکز علمی

شماری از مراکز علمی در قم در دو بخش آموزش و پژوهش در نشر دانش رجال، سهیم بوده و هستند. این مراکز علمی پس از انقلاب اسلامی در قم شکل گرفته‌اند.

۴ - ۵ - ۱. مراکز آموزشی

حوزه علمیه قم پس از انقلاب اسلامی و ساماندهی جدید فرایند تحصیل، درس‌های رجال و درایه را در شمار دروس رسمی طلاب قرار داده و طلاب علوم اسلامی، موظف به یادگیری کلیاتی از این علوم هستند. همچنین مباحث تخصصی و گوناگون دانش رجال در «مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه» در تمام رشته‌ها و سطوح تدریس می‌شود. گفتنی است این مرکز و «مرکز تخصصی معارف اهل بیت (علیهم‌السلام)» از سال ۱۴۰۰ ش برای اولین بار، به راه اندازی رشته دانش رجال در سطح چهارم روی آورده‌اند. امروزه در تمام مراکز تخصصی فقه نیز دانش رجال در سطح تخصصی تدریس می‌شود.

در کنار مراکز حوزوی، دانشگاه قرآن و حدیث (دانشکده علوم حدیث سابق) نیز سهم بسزایی در نشر دانش رجال داشته و دارد. این دانشگاه بعد از آن‌که در ضلع جنوبی حرم حضرت عبدالعظیم

۱. برای نمونه، مجله مطالعات اعتبارسنجی حدیث به صاحب امتیازی حوزه علمیه خراسان در حال انتشار است؛ ولی سه نفر از اعضای هیئت تحریریه آن (محمدکاظم رحمان‌ستایش، سید علیرضا حسینی و مهدی غلامعلی)، از رجال‌پژوهان قمی هستند.

حسینی در ری به سال ۱۳۷۸ ش تأسیس شد، پس از یک دهه فعالیت، مرکزیت خود را به استان قم منتقل کرد. در حال حاضر، دانشجویان دانشگاه قرآن و حدیث در رشته‌های مرتبط با دانش حدیث، مباحث رجالی را از مقطع کارشناسی تا دکتری می‌آموزند. گفتنی است دانشجویان در رشته‌هایی چون علوم قرآن و حدیث در تمام دانشگاه‌های کشور، واحدهای رجالی را می‌گذرانند. یادآوری این نکته نیز ضروری است که ده‌ها پایان‌نامه و رساله در دهه‌های اخیر در حوزه علمی قم، مراکز تخصصی حوزوی و دانشگاه‌های قم در فروع دانش رجال به دفاع نائل شده‌اند.

۴ - ۵ - ۲. مراکز پژوهشی

به برکت حضور دانشیان فرهیخته در شهر مقدس قم، حلقه‌های پژوهشی در برخی از بیوت علما یا مدارس علمیه شکل یافته و با استفاده از ظرفیت دانشی اساتید و شاگردان، پژوهش‌های گوناگونی سامان یافته و گاه آثار رجالی متعددی نیز منتشر شده است.^۱

همچنین پس از انقلاب اسلامی در برخی از مؤسسات علمی، گروه‌های رجالی پژوهشی تشکیل و به صورت تخصصی در این‌گونه مباحث، تحقیقات ارزشمندی سامان یافته است. به نظر می‌آید یادکرد چهار مؤسسه در قم ضروری است:

یک. موسسه آل‌البیت لاحیاء التراث (تأسیس ۱۳۶۲ ش) از قدیمی‌ترین مؤسسات شهر قم است که به احیای موسوعه‌های رجالی اهتمام دارد. تحقیق و تصحیح آثاری چون نقد الرجال سیّد میر مصطفی تفرشی (۵ جلد)، تنقیح المقال شیخ عبد الله مامقانی (۳۶ جلد) و منتهی المقال ابو علی حائری (۷ جلد) از آثار پژوهشی این مؤسسه است.

دو. پس از تأسیس مرکز تحقیقات کامپیوتری نور (تأسیس ۱۳۶۸ ش) گروه‌های علمی متعددی در این مرکز شکل گرفت که گروه رجال، یکی از این گروه‌هاست. به همت این گروه، نرم‌افزارهای مختلفی تا به امروز تولید شده است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: درایة النور، کتابخانه رجال شیعه، اسناد صدوق، کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت.

سه. مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریح (تأسیس ۱۳۷۰ ش)، یکی دیگر از مؤسساتی است که به تحقیق و پژوهش‌های رجالی اهتمام می‌ورزد. تألیف کتاب‌های المدخل

۱. از اساتید پژوهشگر پرور می‌توان به حضرات آیات و حجج اسلام: حاج سیّد موسی شبیری زنجانی، سیّد احمد مددی، شیخ مسلم داوری و محمود دریاب اشاره کرد.

الی علم الرجال و الدراية، دراسات فی اسانید الکتب الروائیة و تحقیق و تصحیح کتابهای سماء المقال فی علم الرجال، ذاثر ابو الهدی کلباسی و الجامع فی علم الرجال، اثر آیه الله شیخ موسی عباسی زنجانی (م ۱۳۹۹ق) در ۱۲ جلد از ثمرات این مؤسسه است.

چهار. مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث («مركز تحقیقات دارالحديث» سابق) در سال ۱۳۷۴ ش در قم تأسیس شد. پس از مدت کوتاهی از بدو تأسیس مؤسسه، گروه رجال آن نیز شکل گرفت. این گروه - که از مهم‌ترین گروه‌های رجالی قم است - تألیف کتاب‌های رجالی، تصحیح، تحقیق و احیای کتاب‌های رجالی کهن و تربیت پژوهشگران رجال پژوه را عهده‌دار بوده است.

برخی از تألیفات گروه رجال دارالحديث عبارت‌اند از: بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه؛ مبانی حجیت رجالی؛ مآخذشناسی رجال شیعه؛ دانش رجال از دیدگاه اهل سنت؛ الضعفاء من رجال الحديث؛ معجم مصطلحات الرجال و الدراية؛ المَعلى بن خنیس؛ دراسة فی شخصیة سهل بن زیاد و روایاته.

بخشی از توفیقات این گروه در عرصه تحقیق و تصحیح عبارت‌اند از: الرسائل الرجالية اثر ابو المعالی کلباسی (چهار جلد)؛ الرجال ابن غضائری؛ الفوائد الرجالية کجوری شیرازی؛ توضیح المقال ملا علی کنی؛ فائق المقال فی الحديث و الرجال اثر احمد بن عبد الرضا بصری.

۴ - ۶. نرم‌افزارهای دیجیتال

پس از تأسیس مرکز تحقیقات کامپیوتری نور (تأسیس ۱۳۶۸ ش) و شکل‌گیری گروه علمی رجال تا تاریخ تدوین این مقاله، دست کم شاهد انتشار چهار نرم‌افزار رجالی به نام‌های زیر هستیم: درایة النور؛ کتابخانه رجال شیعه؛ اسناد صدوق؛ کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت.

این نرم‌افزارها هر کدام با دامنه مختلف و قابلیت‌های متفاوت، امروزه در پیشبرد اهداف رجال، نقش مهمی را در حدیث‌پژوهی ایفا می‌کنند. برای نمونه، بررسی سندی کتاب و مسائل الشیعة و کتب اربعه حدیثی و همچنین راوی‌شناسی با اطلاعات فراوان، از ویژگی‌های نرم‌افزار «درایة النور» است. یا در آخرین نرم‌افزار رجالی این مرکز یعنی «کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت» شاهد متن کامل ۲۵۸ عنوان کتاب در ۹۴۷ جلد، در موضوعات گوناگونی چون «اصول و قواعد علم رجال، فواید رجالی، معاجم رجال الحديث، کتب ثقات و ضعفا، مشترکات، انساب، کتب طرق و مشیخه، تحقیق الأسناد، طبقات صحابه و طبقات محدثان» هستیم.^۱

۱. گفتنی است محصولات این گروه، همواره به صورت دیجیتالی بوده است؛ اما در وب‌سایت مربوط به این مرکز از منشوری یازده جلدی موسوم به التعليقات الرجالية علی کتب الحديث، اثر آیه الله شبیری یاد شده است.

همچنین مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف (تأسیس ۱۳۷۰ش) نیز تا کنون دو نرم افزار رجالی به نام‌های «آموزش علم رجال» و «کشف الرجال» تحقیق، طراحی و ارائه کرده است. نرم افزار کشف الرجال (نرم افزار برگزیده نمایشگاه اطلاع رسانی علوم اسلامی در سال ۱۳۸۳ش)، اولین برنامه کاربردی تحقیقاتی در علم رجال است که فهرست حدود ۳۵۵ جلد از کتب رجالی شیعه و اهل سنت همراه با متن کامل ۱۱۲ جلد کتاب از کتب فریقین را در بردارد. در این نرم افزار، معرفی حدود چهل هزار راوی از راویان فریقین همراه با طبقات راویان کتب اربعه حدیثی شیعه و بیان طریق شیخین (شیخ صدوق و شیخ طوسی) و ارزیابی آنها آمده است.

۵. جمع بندی و نتیجه گیری

بنا بر آنچه گذشت، در یک صد سال اخیر، حرکت علمی آیه الله بروجردی در توجه به دانش رجال را می توان مهم ترین عامل در تحولات رجالی ارزیابی کرد. تألیفات رجالی ایشان و تربیت شاگردان فاضل سبب شد که رویکرد توجه به دانش رجال در قم و به تبع آن، دیگر حوزه های علمیة فزونی یابد.

پیروزی نهضت امام خمینی در سال ۱۳۵۷ ش، در ایران ضمن این که سبب توجه بیشتر به دانش های اسلامی و به ویژه حدیث امامیه شد، در پیشرفت و عنایت به دانش رجال نیز تأثیر شگرفی داشت. در کنار دو عامل پیش گفته، تدوین کتاب معجم رجال الحدیث توسط آیه الله خویی و بازگشت شاگردان ایشان به شهر قم نیز سبب شد تا اندیشمندان قمی، بیشتر با دیدگاه های رجالی معاصر خویش در نجف آشنا شوند.

حاصل سه عامل پیش گفته این شد که در نیمه دوم سده جاری، دانش رجال به نسبت نیمه اول سده جاری و چند سده اخیر، از وضعیت مطلوبی در قم و حتی جهان تشیع برخوردار شده است.

بر اساس پژوهش پیش رو می توان مدعی شد که رشد و تعالی دانش رجال در پنجاه سال اخیر به صورت کمی و کیفی قابل مشاهده است. اگرچه این نوشتار، بیشتر به گونه شناسی تلاش های رجالی و شناسایی رجالیان معاصر منسوب به قم پرداخته است، اما بررسی دقیق کمی و کیفی، نیازمند پژوهشی مستقل است؛ چه این که در عرصه نظریه پردازی در سده اخیر، کمتر شاهد تحولات بنیادی و نظریات اساسی هستیم.

کتاب نامه

کتاب ها:

۱. اخوان صرّاف، زهرا (۱۳۸۷ش)، مکتب اجتهادی آیه الله بروجردی، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۲. آقابزرگ منزوی طهرانی، محمّد محسن (۱۳۷۸ق)، مُصَفّی المقال، تصحیح: احمد منزوی، تهران: نشر عترت، دوم.
۳. _____ (۱۴۰۸ق)، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، اول.
۴. جمعی از نویسندگان (۱۴۰۰ش)، نقش شیعه در گسترش علوم حدیث، با اشراف: ناصر مکارم شیرازی، به کوشش: محمّد تقی سبحانی و محمّد علی رضایی اصفهانی، قم: انتشارات علی بن ابی طالب علیه السلام.
۵. حسینی جلالی، سیّد محمّد رضا (۱۳۸۰ش)، المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالية لسید الطائفة آیه الله البروجردی، قم: بوستان کتاب.
۶. ربّانی بیرجندی، محمّد حسن (۱۳۹۶ش)، مناهج الفقهاء فی علم الرجال، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۷. سلسله آثار المؤتمر العالمي للعلامة المجدد الوحيد البهبهانی (۱۴۳۶ق)، کربلا: مرکز کربلاء للدراسات و البحوث، اول.
۸. طلائیان، رسول (۱۳۸۱)، مأخذ شناسی رجال شیعه، قم: دار الحدیث.
۹. _____ (پیش از چاپ)، مأخذ شناسی رجال، قم: دار الحدیث.
۱۰. کنی، ملاً علی (۱۳۷۹ش / ۱۴۲۱ق)، توضیح المقال فی علم الرجال، تحقیق: محمّد حسین مولوی، قم: دار الحدیث، اول.
۱۱. مرعشی نجفی، سیّد محمود (۱۴۱۶ق)، المسلسلات فی الإجازات، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی العامة.
۱۲. میراث حدیث شیعه (۱۳۸۵ش)، دفتر پانزدهم، قم: مؤسسه دار الحدیث، اول.
۱۳. نجف، محمّد مهدی (۱۴۲۱ق)، إطلالة على الرجال و الحدیث، قم: المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية، اول.

مقالات

۱. قرشی، محمدحسین (خرداد و تیر ۱۳۷۵ ش)، «تاریخ دائرة المعارف‌نگاری در جهان»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۲۷، صفحه ۲۲ - ۳۳.
۲. مقدسی، مهناز (۱۳۸۹ ش)، «آشنایی با تاریخ دایرة المعارف‌نگاری در ایران و جهان»، نشریه طب سنتی اسلام و ایران، دوره اول، شماره ۱، صفحه ۱ - ۱۶.

پایگاه‌های اینترنتی

۱. پایگاه اینترنتی آیه الله العظمی المیرزا جواد التبریزی (<https://www.tabrizi.org>).
۲. پایگاه اینترنتی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور (<https://www.noorsoft.org>).
۳. پایگاه اینترنتی ویکی پدیا (<https://fa.wikipedia.org>).

